

**ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱՑՈՑԻ
ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԶԵԻԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՒ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԸ**

Թեքուող խօսքի մասերից բայերի փոփոխութիւններն ընդունուած է անուանել խոնարհում: Գրաբարի խոնարհման լիակատար յարացոյցում արտացոլում են բայի կրած ձեւաբանական փոփոխութիւնները՝ ներառեալ բայի բոլոր եղանակաԺամանակային (ինչպէս նաեւ անդէմ) ձեւերը, որոնք կազմուած են բայահիմքերի, բայածանցների, լծորդ ձայնաւորների եւ վերջաւորութիւնների զանազան զուգորդումներով:

Գրաբարի խոնարհման յարացոյցը հոլովման յարացոյցի համեմատութեամբ աւելի բարդ պատկեր ունի՝ ինչպէս բայի քերականական կարգերի առաւել առատութեան, այնպէս էլ նրանց դրսեւորման ձեւերի կառուցուածքային եւ տիպաբանական բազմազանութեան ու ձեւերի տարբերակայնութեան հետեւանքով: Այլ կերպ ասած՝ ի տարբերութիւն անուանական քերականական կարգերի, որոնք միարժէքօրէն կապուած են որոշակի ձեւաբանական ցուցիչների հետ, բայական կարգերը բնութագրուած են արտայայտութեան եւ բովանդակութեան դիտուածքների (պլանների) աւելի բարդ յարաբերակցութեամբ: Քերականական իմաստները յարացոյցի տարբեր հատուածներում կարող են արտայայտուել տարբեր միջոցներով՝ մասնիկաւորմամբ, հիմքակազմ տարբերի հերթագայութիւններով, դիմային վերջաւորութիւններով եւ այլն, իսկ որոշ քերականական կարգեր (յատկապէս՝ սեռի կարգը) յստակ միարժէք դրսեւորումներ չունեն: Սա նշանակում է, որ Գրաբարի խոնարհման համակարգը գտնուած էր մի իւրատեսակ անցումային շրջանում, երբ առաջանում են յետագայ որակական փոփոխութիւնների եւ համակարգի վերակառուցման նախադրեալներ: Եւ իսկապէս էլ հայերէնի յետագայ պատմական զարգացման քննութիւնից պարզ է դառնում, որ խոնարհման համակարգը ենթարկուել է աւելի արմատական կառուցուածքային ու

տիպաբանական փոփոխությունների, քան հոլովման համակարգը, որի զարգացումն ընթացել է հիմնականում բազմաձևությունների նուազման ու միօրինակացման ճանապարհով, թէեւ այստեղ էլ, անշուշտ, նկատելի են որոշ տիպաբանական տեղաշարժեր:

Խոնարհման համակարգի կառուցումաձային անմիօրինակությունը եւ քերականական իմաստների ու նրանց արտայայտությունների բաշխման անհամամասնությունը կամ անգուգաչափությունը (ասիմետրիան) դժուարացնում են յարացուցային ձևերի սերման միասնական կաղապարների կառուցումը: Մասնավորապես, կորսվել է հիմքակազմիչ միաւորների (զանազան կերպաձանցների եւ այլ տարրերի) իմաստային ու գործառական որոշակիությունը, եւ դրանք ձեռք են բերել միայն ձեւակազմական արժէք, այնպէս որ ձևերի հակադրությունը միշտ էլ, որ ստեղծում է իմաստների հակադրություն եւ ընդհակառակն: Այստեղից էլ անհրաժեշտություն է առաջանում մեկնաբանելու յարացուցային միաւորների կազմությունն ալյամանաւորութունը խոնարհման տիպերի եւ հիմքակազմությունների ձեւական առանձնայատկություններով:

Ամէնից առաջ պէտք է նշել, որ «խոնարհման տիպեր» տերմինը գրաբարի համար բազմանշանակ է. նոյնը կարելի է ասել նաեւ «հոլովման տիպեր» տերմինի մասին, որը նոյնպէս բազմանշանակ է¹, սակայն խոնարհման համակարգի դէպքում դասակարգումը նաեւ տիպաբանական է: Առաջին հերթին խոնարհման համակարգի (resp. յարացոյցի) մէջ տարբերակում են համադրական եւ վերլուծական տիպերի կառուցումաձայներ (սովորաբար կոչւում են պարզ եւ բաղադրեալ ժամանակաձևեր), որ ընդհանուր տիպաբանական տեսակէտից յատուկ չէ հոլովման համակարգին: Իսկ նմանությունն այն է, որ, ինչպէս հոլովման համակարգի մէջ անուններն ըստ իրենց յարացոյցների ընդհանուր առանձնայատկությունների բաժանւում են հոլովման տարբեր տիպերի՝ հոլովումների միջեւ (կամ, ի հակառակէն ասած, միաւորութուն են նոյն հոլովման մէջ), բայցը եւս խոնարհման ընդհանուր առանձնայատկություններով բաժանւում են խոնարհման տարբեր տիպերի միջեւ, որոնք հայ քերականագիտութեան մէջ աւանդաբար ընդունուած է անուանել լծորդությունների կամ պար-

1 Այն արտացոլում է երեք կարգի միմեանց ստորակարգուող դասակարգումներ՝ արտաքին եւ ներքին հոլովումներ=>պարզ եւ խառն հոլովումներ => առանձին հոլովումներ ըստ հոլովիչ ձայնաւորների:

զապէս խոնարհումներ: Բայական յարացոյցի համադրական ձեւերը կազմուում են հիմքի եւ վերջաւորութեան կցումով, ըստ այդմ խոնարհումը կամ լծորդութիւնը որոշուում է վերջաւորութեան ձայնաւորումից, այսինքն՝ լծորդութիւնները տարբերակուում են այսպէս կոչուած խոնարհիչ կամ լծորդ (կամ թեմատիկ) ձայնաւորներով՝ ա, ե, ի, ու, ո (վերջինս միայն գոմ պակասաւոր բառում): Համապատասխանաբար առանձնացուում են Ա, Ե, Ի, Ու, Ո խոնարհումները, որոնք որոշուում են սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակաձեւից: Սրանով ի յայտ է գալիս բայի թեքման յարացոյցի միւս տարբերութիւնը անուանականից, որտեղ կարելի է առանձնացնել այսպէս կոչուած աննշոյթ ելակէտային ձեւ՝ եզակի ուղղականը, որից զանազան վերջաւորութիւնների կցումով կամ հիմքի հնչիւնական հերթագայութիւններով կազմուում են յարացոյցի թեք ձեւերը: Մինչդեռ խոնարհման յարացոյցում աննշոյթ անդամները (կարող են ի յայտ գալ բացառիկ դէպքերում՝ որոշ բայերի հրամայականի կամ անցեալ կատարեալի սակաւաթիւ ձեւերում², որոնցից յստակ գործողութիւններով հնարաւոր չէ արտածել յարացոյցի միւս անդամները: Այնպէս որ այստեղ՝ փաստօրէն չունենք բոլոր բայերի համար կիրառելի ընդհանրական ելակէտային ձեւ, որի դերը, ինչպէս գիտենք, ժամանակակից հայերէնում կատարում է անորոշ դերբայը: Միւս կողմից՝ զրաբարի դասական շրջանում անորոշ դերբայում հանդէս են գալիս միայն ա, ե, ու ձայնաւորները, քանի որ ի խոնարհման բայերի անորոշ դերբայը ձեւով համընկնում է Ե խոնարհման բայերի անորոշ դերբային: Այս է պատճառը, որ խոնարհման յարացոյցի ելակէտային ձեւը պայմանականօրէն համարուում է ոչ թէ անորոշ դերբայը, այլ սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի եզակի թուի առաջին դէմքը, որով եւ կատարուում է խոնարհման տիպերի դասակարգումը: Սահմանական ներկայի առաջին դէմքը միաժամանակ ընդունուած է նաեւ որպէս բայերի բառարանային ձեւ (գլխաբառ):

Ուսումնասիրուող շրջանում ա, ե, ի, ու, ո թեմատիկ ձայնաւորները որեւէ քերականական նշանակութիւն չունեն, թէեւ պատմահամեմատական քննութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրելու, որ նախագրային շրջանում դրանք ծառայել են բայասեռի արտայայտմանը: Սակայն պատմականօրէն վկայուած ժամանակաշր-

2 Անցեալ կատարեալի եզակի երրորդ դէմք կամ բուն հրամայականի եզակի երկրորդ դէմք:

ջանի լեզուով՝ դասական գրաբարում, դրանց այդ գործառույթը չի պահպանուել, այդ ձայնաւորները պարզապէս մատնանշում են խոնարհման տիպը կամ լծորդութիւնը, քանի որ արդէն վերացել էր երբեւէ գոյութիւն ունեցած փոխալայմանաւորութիւնը բայի սեռի, կազմութեան եւ լծորդութիւնների միջեւ: Հետագոտողները նկատում են միայն որոշ մնացուկային երեւոյթներ: Մասնաւորապէս, նշում է, որ Ա խոնարհման բայերը առաւելապէս չէզոք սեռի են, իսկ Ե խոնարհման բայերը ներգործական են եւ կրաւորականի փոխուելիս ստանում են ի լծորդութիւն: Սակայն միաժամանակ Ի խոնարհման բայերը իրենք կարող են լինել ինչպէս ներգործական, այնպէս էլ կրաւորական սեռի: Գրաբարում կարեւոր երեւոյթ է նաեւ կրկնասեռութիւնը, երբ միեւնոյն ձեւով բայը կարող է նշանակել եւ կրաւորականութիւն եւ ներգործականութիւն:

Բացի լծորդութիւններից գրաբարի բայական յարացոյցների կառուցուածքում կարեւոր դեր ունի նաեւ բայի կազմութիւնը: Միեւնոյն լծորդութեան պարզ եւ ածանցաւոր բայերը յարացոյցներում կարող են տարբերուել խոնարհման որոշակի ձեւակազմական առանձնատկութիւններով: Այս երեւոյթը յատուկ է միայն բայերին: Մինչդեռ միւս խօսքի մասերի՝ անունների եւ դերանունների բառափոխական (ձեւաբանական) յարացոյցների միաւորների կառուցուածքը պայմանաւորուած չէ ելակէտային բառաձեւի պարզ կամ ածանցաւոր կազմութեամբ³: Այստեղ պէտք է նաեւ նշել, որ բայերի համար պարզ եւ ածանցաւոր բնորոշումները նոյնը չեն, ինչ միւս խօսքի մասերի դէպքում է:

Հայերէնում բառակազմական տեսակէտից բայերը միշտ հանդէս են գալիս որպէս բաղադրեալ կազմութիւններ, դա միակ խօսքի մասն է, որ բառարանային ձեւում ունի ձեւաբանական ցուցիչ⁴ իսկ անորոշ դերբայում՝ չ ածանց-վերջաւորութիւն, որին նախորդում են լծորդ կամ թեմատիկ ձայնաւորները, ընդ որում՝ անորոշ դերբայի վերջաւորութիւնը ունի միաժամանակ

3 Անուանական եւ դերանուանական հոլովատիպերի քաշխման պայմանները (եթէ հմարաւոր է դրանք որոշել), առաւելապէս կապում են անունների հնչիւնական ձեւաւորման, մասամբ նաեւ իմաստային խմբաւորումների հետ, որոնք ընդհանրական բնոյթ չունեն: Սակայն սա քննութեան առանձին միւս է, որին սոյն յօդուածի սահմաններում չենք անդրադառնում:

4 Գրաբարի բառարանագրական աւանդոյթում՝ դիմային վերջաւորութիւն, իսկ աշխարհաբարում՝ անորոշ դերբայի վերջաւորութիւն:

թէ՛ ձեւակազմական, թէ՛ բառակազմական արժէք: Սրա հետեւանքով բայական բառովթը միշտ բաղադրեալ է, կազմուած է առնուազն երկու ձեւովթից՝ արմատից եւ վերջաւորութիւնից: Սակայն բառակազմօրէն երկձեւովթ կազմութիւն ունեցող այսպիսի բայերը ձեւաբանական տեսակէտից պարզ են համարուում: Ածանցաւոր են համարուում վերջաւորութիւնից առաջ յատուկ բայածանցներ ունեցող բայերը, որոնցում բայածանցներն ունեն ձեւաբանական-հիմքակազմական, բայց ոչ բառակազմական արժէք: Հայ քերականագիտութեան մէջ աւանդաբար ընդունուած է բայածանցները բաժանել երեք խմբի՝ 1. սոսկածանցների կամ բաղադրական ածանցների, 2. պատճառական ածանց(ներ)ի եւ 3. բազմապատկական ածանցների:

Սրանցից ձեւաբանական (աւելի ճշգրիտ՝ ձեւակազմական) արժէք ունեն միայն առաջին եւ երկրորդ խմբերի ածանցները, այսինքն՝ բաղադրական ածանցները (-ան-, -անչ-, -աչ-, -եմ-, -մ-, -նչ-, -չ-) եւ պատճառական ածանցը՝ իր հնչիւնական տարբերակներով (-ոյց+ան = -ուցան/ -ուգան/ -ուսան): Իսկ բազմապատկական ածանցները (-ատ-, -ոտ-, -տ-, -կ-, -չ-)⁵ իրականում ընդամէնը բառակազմական արժէք ունեն եւ ձեւաբանական տեսակէտից սահմանափակուում են միայն է խոնարհման բայերով: Սրանք կարող են բային հաղորդել որոշ թոյլ կերպային (բազմապատկական կամ սաստկական) երանգ, որը բխում է առաւելապէս տուեալ բայի բառակազմական իմաստից եւ քերականական կանոնաւոր հակադրութիւններ չի դրսեւորում: Այլ կերպ սասած՝ գրաբարի եւ ընդհանրապէս հայերէնի բազմապատկական բայածանցները քերականացուած չեն եւ բային տալիս են միայն որոշակի բառային իմաստ: Այնուամենայնիւ, գրաբարի շատ քերականութիւններում յատուկ կերպով նշուում եւ ներկայացուում են բազմապատկական իմաստ ունեցող բայերը որպէս առանձին խումբ

5 Որքան մեզ յայտնի է, գրաբարի քերականութիւններում չ- բազմապատկական ածանց չի առանձնացուել, քերեւս օրինակների սակաւութեան կամ չ- սոսկածանցին համընկնելու պատճառով: Այդ ածանցը գտնուում ենք կարկոչեմ եւ գեղծչեմ/գեղծչիմ բայերում (հմտ. մաւ. եղծ-եմ /գ-եղծ-եմ՝ արմատական տարբերակները եւ գեղչեմ՝ զուգահեւութիւնը, որտեղ արմատի ծ-ն ընկել է յաջորդող չ-ի ազդեցութեամբ): եղծ- արմատով կան մաւ. եղծ-մ-ում, եղծ-ամ-եմ, գ-եղծ-ամ-եմ սոսկածանցաւոր բայերը: Նշեմք մաւ. որ այս չ- ածանցով, ինչպէս մաւ. բազմապատկական համարուած միւս ածանցներով բայերում աւելի ուժեղ զգացում է սաստկականութեան, քան բազմապատկականութեան իմաստը:

(որոշ հեղինակներ առանձնացնում են երկու տարատեսակություն՝ բազմապատկական ածանցներով եւ բառարմատի կրկնությունով կազմուած, եւ բերում են համապատասխան օրինակներ)⁶:

Ինչ վերաբերում է բաղադրական ածանցներին կամ աւանդական անուանումով սոսկածանցներին, ապա դրանք ընդհակառակն, ուսումնասիրուող շրջանում զրկուած լինելով որեւէ քերականական կամ բառակազմական իմաստից, որոշակի դեր են խաղում բայական յարացոյցների կառուցման, մասնաւորապէս հիմքակազմութեան մէջ: Սրանց մէջ ակնյայտ բառակազմական իմաստով կարելի է առանձնացնել միայն Ա խոնարհման բայերի -ան ածանցը, որով կազմում են «տուեալ յատկամիշը ձեռք բերելու, այդպիսիմ դառնալու, վերածուելու» բառային (բայց ոչ քերականական) իմաստ ունեցող բայեր, ինչպէս օրինակ՝ աղքատանալ, անհամամալ, անշնչանալ, առատանալ, առողջանալ, կարծրանալ, հարստանալ եւ նման բազմաթիւ բայեր: Իր իմաստագործառական արժէքով այս ածանցը զանազանում է բուն սոսկածանցներից (թէեւ հնարաւոր է, որ ունի նոյն ծագումը), ուստի այն թերեւս կարելի է համարել ձեւով -ան- սոսկածանցին համընկնող, բայց նրանից տարբեր գործառոյթով բառակազմական համանուն ածանց, մասնաւոր ուր կան բուն -ան սոսկածանցով Ա խոնարհման՝ հաւանաբար աւելի հին ծագման նոյնպէս զգալի քանակութեամբ բայեր՝ արմանալ/զարմանալ, իմանալ, գողանալ, լուանալ, մոռանալ եւ այլն, որոնցում -ան ածանցը բառակազմական կամ թէկուզ քերականական իմաստ մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում այլեւս չունի: Հետեւաբար՝ վերը նշուած բայական ածանցների մէջ միայն պատճառական ածանցն է, որ դասական գրաբարում ունի որոշակի քերականական իմաստ եւ գործառոյթ:

Թէ՛ պարզ, թեւ՛ ածանցաւոր կազմութիւն կարող են ունենալ բոլոր չորս լծորդութիւնների բայերը:

Ինչպէս խոնարհման տիպերի միջեւ բայերի բաշխումը խիստ անհամաչափ է, նոյնպիսի անհամաչափութիւն նկատուում է նաեւ իւրաքանչիւր լծորդութեան պարզ եւ ածանցաւոր կազմութիւնների յարաբերակցութեան մէջ:

Ստորեւ բերւում են պարզ եւ ածանցաւոր բայերի օրինակներ՝ ըստ առանձին խոնարհումների:

6 Տե՛ս օրինակ՝ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., *Գրաբարի ձեռնարկ*, Երեւան 1958, 111, 114: ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, Գ., *Գրաբար*, Երեւան 2014, 170-172:

«Ա» ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

«Ա» խոնարհման պարզ բայերը ածանցաւորների համեմատ զգալիորէն սակաւաթիւ են, ուսումնասիրուող շրջանից վկայուած են՝

աղամ, ամամ, անխայեամ, անհաւատամ, անսամ, ատեամ, բամ, գամ, դլամ, եռամ, երթամ, զգամ, զեռամ, լամ, լողամ, լուղամ, խաղամ, խայտամ, խանդամ, խիթամ, խլրտամ, խղեամ, խնայեամ, խնդամ, խոկամ, խորդամ, խրոխտամ, կաղամ, կարդամ, կեամ, հեղգամ, հեռամ, հոգամ, մկթամ, մնամ, յողամ, յորամ, յուսամ, միտամ, մնջամ, շնամ, շողամ, շֆամ, ողբամ, որոճամ, որոտամ, որսամ, չաւատամ, պանծամ, պատուեամ, պծգամ, պիտամ, ջանամ, սարսոտամ, սգամ, սիգամ, սողամ, սուրամ, սոսկամ, սպառնամ, սրամ «խիստ ցանկալ, բաղձալ», վիրամ «մագերը կտրել, սափրել», տեւչամ, տոկամ, ցանկամ, ցնծամ, փութամ, փոնկամ, փոնչամ, փրփրեամ, փֆամ, ֆաղցամ ֆաղցեամ:

«Ա» խոնարհման ածանցաւոր բայերը կազմուած են ան, են եւ և սոսկածանցներով կամ բաղադրական ածանցներով⁷, որոնցից առաւել յաճախական է -անը, միւսները սակաւադէպ են:

-Ան- ածանցով կազմուածիւններ – ագատանամ, ամբարշտանամ, աղբատանամ, ամլանամ, ամբանամ, անգիտանամ, ամբանամ, գոհանամ, գողանամ, գոյանամ, զգաստանամ, զգուշանամ, ընդարմանամ, ընդդիմանամ, իմանամ, իմաստանամ, լաւանամ, լուանամ, խլլանամ, խոյանամ, խոպանանամ, խրոխտանամ, ծառանամ, ծերանամ, կեմդանանամ, մեկուսանամ, շֆեղանամ, ուրախանամ, սֆանչանամ, փայտանամ, ֆարանամ եւ այլն,

-Են- ածանցով կազմուածիւններ – արբեանամ, այգեանամ, մերձեանամ,

-Ն- ածանցով կազմուածիւններ – ամբառնամ, բանամ, բառնամ, դառնամ, թանամ, համբառնամ:

«Ա» խոնարհման ածանցաւոր բայերի մէջ նկատուում են հետեւեալ զուգաձեւուածիւններ՝

-Ան եւ -են ածանցներով զուգաձեւուածիւններ – այգանամ-այգեանամ, մերձանամ- մերձեանամ.

Կան նաեւ պարզ եւ ածանցաւոր բայերի զուգաձեւուածիւններ՝

7 Իրենց ձեւաբանական գործառնոյթով սրանց է միանում նաեւ վերը նշուած՝ բառակազմական արժէք ունեցող -ամ- ածանցը, ուստի օրինակներում դրանցով կազմուած բայերը չեն առանձնացուում:

-Ան *ածանցով* – ամամ-ամանամ, անհաւատամ-անհաւատանամ, քաղճամ-քաղճանամ, զղջամ-զղջանամ//զեղջանամ, ըղճամ-ըղճանամ, խրոխտամ-խրոխտանամ, ծուլամ-ծուլանամ, մշտնջենամ-մշտնջենանամ, մուրամ-մուրանամ, յոխորտամ-յոխորտանամ, յիսամ-յիսանամ, պանծամ-պանծանամ, տաղտկամ-տաղտկանամ, տենչամ-տենչանամ, ցանկամ-ցանկանամ *եւ այլն*:

«Ե» ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Ի տարբերութիւն «Ա» խոնարհման բայերի՝ «Ե» խոնարհման բայերը գերակշիռ մասով պարզ կազմութիւն ունեն:
«Ե» խոնարհման բաղադրական *ածանցներն են՝* -ան, հազուադէպ՝ -ն, -անչ, -այ:

«Ե» Խոնարհման պարզ բայեր՝

ագդեմ, ածեմ, ահեմ, աղեմ, ամանեմ, ասեմ, աղմկեմ, այլափոխեմ, անժառանգեմ, աշխարհագիտեմ, քարախեմ, քաժանեմ, քաշխեմ, քժշկեմ, քովանդակեմ, քորքոճեմ, գայթակղեմ, գլխաւորեմ, դատապարտեմ, դաւաճանեմ, զրպարտեմ, ըմբերանեմ, թախանձեմ, թարգմանեմ, ժամանակագրեմ, խափանեմ, խորամանկեմ, մերձաւորեմ, մեքենաւորեմ, նորոգեմ, նուագեմ, նուանեմ, չարչարեմ, սրտապնդեմ, վիպասանեմ, վիրաւորեմ, վտարանդեմ, տատանեմ, փայփայեմ, փառաւորեմ, փանդակեմ, փաջալերեմ, ֆննեմ *եւ այլն*:

«Ե» Խոնարհման ածանցաւոր բայեր՝

-Ան- *ածանցով կազմութիւններ* – անիծանեմ, անկանեմ, անջատանեմ, անցանեմ, առանցանեմ, առեղծանեմ, առոգանեմ, արածանեմ, արծարծանեմ, արկանեմ, աւծանեմ, քեկանեմ, բուծանեմ, գերծանեմ, գտանեմ, ելանեմ, եղծանեմ, երգիծանեմ, զանցանեմ, գատանեմ, գեղծանեմ, գերծանեմ, գիջանեմ, ընդմտանեմ, ընթերցանեմ, ըստգտանեմ, թֆանեմ, իջանեմ, լիզանեմ, լուծանեմ, լուցանեմ, լքանեմ, խածանեմ, կլանեմ, կծանեմ, հասանեմ, հատանեմ, հարկանեմ, հարցանեմ, հերձանեմ, մուծանեմ, մտանեմ, յանցանեմ, յարկանեմ, ներկանեմ, շոռգանեմ, շրջանակեմ, ողողանեմ, ոռոգանեմ, պագանեմ, սուզանեմ, սպանանեմ, ստգտանեմ, ստեղծանեմ, տարածանեմ, ցուցանեմ *եւ այլն*:

-Ն- *ածանցով կազմութիւններ* – առնեմ, դնեմ, յառնեմ, պըշնեմ, սուռայնեմ «հառաչել, ախ քաշել»,

-Անչ- *ածանցով կազմութիւններ* – մեղանչեմ,

-Աչ- *ածանցով կազմութիւններ* – ճանաչեմ:

«Ե» խոնարհման բայերի մէջ կան նաեւ պարզ եւ ածանցաւոր բայերի զուգաձեւութիւններ՝ անիծեմ-անիծանեմ, անջատեմ-անջատանեմ, առակեմ-առականեմ, արածեմ-արածանեմ, արծարծեմ-արծարծանեմ, զանգեմ-զանգանեմ, զատեմ-զատանեմ, զեղծեմ-զեղծանեմ, լիզեմ-լիզանեմ, լքեմ-լքանեմ, խփեմ-խփանեմ, յատեմ-յատանեմ, յարկեմ-յարկանեմ, ներկեմ-ներկանեմ, ողողեմ-ողողանեմ, ոռոգեմ-ոռոգանեմ, սուզեմ-սուզանեմ, տարածեմ-տարածանեմ եւ այլն:

«Ի» ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Այս խոնարհման բայերը չորս լծորդութիւնների մէջ քանակով գրաւում են երրորդ տեղը: Սրանք նոյնպէս կարող են լինել պարզ եւ ածանցաւոր: «Ի» խոնարհման բայերի սոսկածանցներն են -ան, -ն, -նչ, -չ, ընդ որում՝ -նչ, -չ ածանցներն ունեցող բայերի խոնարհման յարացոյցները տարբերում են -ան ածանցով բայերի յարացոյցից:

«Ի» ԽՈՆԱՐՀԻՄԱՆ ՎԱՐՈՎ ԲԱՅԵՐ՝

ագահիմ, ագդիմ, պելորիմ, ակնուկիմ, աղնատիմ, ամբարհաւանիմ, ամբարշտիմ, ամբարտաւանիմ, այլայլիմ, այսահարիմ, անագանիմ, ապրիմ, բազմիմ, բանակիմ, բերկրիմ, բնակիմ, գայթիմ, գարշիմ, դադարիմ, դեգերիմ, երերիմ, երելիմ, գգածիմ, ընդունիմ, մեմիմ, մաւտիմ, մեծաբանիմ, միաբանիմ, յանգիմ, յետիմ, պարծիմ, պարտասիմ եւ այլն:

«Ի» ԽՈՆԱՐՀԻՄԱՆ ԱԾԱՆՑԱՆՈՐ ԲԱՅԵՐ՝

-Ան ածանցով կազմութիւններ – ագանիմ «հագնել», ագանիմ «գիշերել», ագագանիմ, ածանիմ «գօտեւորուել», անկանիմ, առածանիմ, արկանիմ, բուսանիմ, եղանիմ, գառածանիմ, զբաւանիմ, գիշանիմ, ընդելանիմ, թռանիմ, լնանիմ, ծնանիմ, հեծանիմ, մածանիմ, մեռանիմ, յարկանիմ, շիջանիմ, ուսանիմ, պարանիմ, պրծանիմ, ջերանիմ//ջեռանիմ, ջերմանիմ, սկսանիմ, սնանիմ, փլանիմ, փրծանիմ,

-Ն ածանցով կազմութիւններ – լինիմ, տանիմ

-Նչ ածանցով կազմութիւններ – երկնչիմ, կորնչիմ, մարտնչիմ, յարնչիմ

-Զ ածանցով կազմութիւններ – անկչիմ, արբչիմ, գատչիմ, չեղծչիմ, ընդոստչիմ, թափչիմ, թոչիմ, խարչիմ, խրտչիմ, կառչիմ, հանգչիմ, մատչիմ, յագչիմ, յանգչիմ, յափչիմ, ոստչիմ, պակչիմ, սարտչիմ, փախչիմ

«Ի» խոնարհման բայերի մէջ նկատուում են պարզ եւ ածանցաւոր կազմութեան հետեւեալ զուգաձեւութիւնները՝ առածանիմ-առածիմ, գծդիմ-գծդմիմ, գգածիմ-գգածնում (լծորդութիւններ)

եան փոփոխութեամբ), մատիմ-մատչիմ, յագիմ-յագչիմ, յանգիմ-յանգչիմ, ինչպէս նաեւ տարբեր սոսկածանցներով՝ թոանիմ-թոչիմ:

«ՈՒ» ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

«Ու» խոնարհումը միւս խոնարհումների համեմատութեամբ ներկայացուած է բայամիաւորների ամենաքիչ քանակով (62 միաւոր⁸), բայց դրանց մէջ նոյնպէս ըստ կազմութեան տարբերակում են պարզ եւ ածանցաւոր բայեր:

«Ու» խոնարհիման պարզ բայեր՝

առաւելում, արգելում, գելում, գերծում, գեղում, գեմում, գերծում, թողում, լեզում//լիզում, լեսում, կասում, կարկառում, կիզում, համում, հեղում, հեմում, հիւսում, յառում, յաւսում, յեղելում, յեռում, ստեղծում, ցելում, քերծում:

«Ու» խոնարհիման ածանցաւոր բայեր՝

-եմ- ածանցով կազմութիւններ – ընկենում//զընկենում,

-մ- ածանցով կազմութիւններ – այտնում, առնում, աղլնում, երդնում, զարթնում, գրաղնում, գրասնում, գգածնում, ընդելնում, ընկլնում, ընդոստնում, թափնում, լնում (կրաւ. լմիմ)⁹, խափնում, խնում, խրտնում, հարթնում, հեղձնում, շրտնում, ոստնում, ուռնում, պակնում, պշնում, ջեռնում, սարտնում, սկսնում, ցածնում, ցասնում, փաղցնում:

Ինչպէս արդէն նշուել է, ընդհանուր տիպաբանական տեսակէտից գրաբարի բայերի եղանակաժամանակային ձեւերը բաժանւում են երկու խմբի՝ համադրական եւ վերլուծական կառուցուածք ունեցողների:

Համադրական ձեւերը ըստ լծորդ ձայնաւորների բաշխում են խոնարհման չորս հիմնական տիպերի (խմբերի) միջեւ՝ ա, ե, ի, ու (հիգլերորդ՝ ո լծորդութեան միակ զոմ բայը սովորաբար ներկայացւում է անկանոն եւ պակասաւոր բայերի յարացոյցներում):

Վերլուծական ձեւերը կազմւում են դերբայների եւ օժանդակ բայերի յարադրութեամբ: Գրաբարի չորս դերբայներից (անորոշ, ներկայ կամ ենթակայական, անցեալ եւ ապառնի) եղանակաժամանակային ձեւերի կազմութեանը մասնակցում են անցեալ

8 ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան 2010, 158:

9 ՆՀԲ, հտր. 1, էջ 891:

եւ ապառնի դերբայները՝ որպէս բաղադրեալ կազմութիւններ իւրատեսակ վերլուծական բայահիմքեր՝ եւ կամ լինիմ օժանդակ բայերի խոնարհուած ձեւերի յարադրմամբ:

Թէ՛ վերլուծական, թէ՛ համադրական բայաձեւերի ամբողջութիւնը բաշխուած է երկու՝ սահմանական եղանակի անկատար ներկայի եւ անցեալ կատարեալի հիմքերից կազմուած խմբերի միջեւ: Համադրական ձեւերի մէջ հիմքերն ի յայտ են գալիս խոնարհուած բայաձեւերում, իսկ վերլուծական ձեւերի մէջ՝ դերբայի կազմում:

Ներկայի հիմքը անորոշ դերբայի վերջաւորութեանը նախորդող մասն է՝ ներառեալ բայածանցները: Ըստ աղբ՝ հիմքերը կարող են լինել պարզ կամ ածանցաւոր: Ինչպէս արդէն նշուել է, բայածանցներից ձեւաբանական արժէք ունեն միայն բաղադրական ածանցները (սոսկածանցները) եւ պատճառական ածանցները, որոնք մասնակցում են յարացուցային անդամների կառուցմանը: Ընդ որում, եթէ պատճառական ածանցները կապուած են որոշակի քերականական իմաստի հետ, ապա նոյնը չի կարելի ասել սոսկածանցների մասին, որոնք կորցրել են իրենց նախկին կերպային իմաստները եւ հանդէս են գալիս որպէս «սոսկ» ձեւակազմական-հիմքակազմական մասնիկներ, որով հակադրութիւն է ստեղծուում ներկայի եւ անցեալ կատարեալի հիմքերից կազմուած ձեւերի միջեւ՝ բաշխման որոշակի կանոններով:

Կատարեալի հիմքը նոյնպէս կարող է լինել պարզ (արմատական) կամ բաղադրեալ (ածանցաւոր): Կատարեալի պարզ հիմքը համընկնում է բայարմատին՝ սովորաբար բաղաձայնայանգ: Բաղադրեալ հիմքերը ըստ հիմքակազմիչ ածանցների աւանդաբար անուանում են «ցոյական»՝ -ց- հնչիւնը պարունակող -եաց (-եց) ածանցով, եւ «իական»¹⁰ համապատասխանաբար՝ -ի ածանցով (-ի թոյլ բաղադրիչով):

Յարացուցում կատարեալի հիմքի ընտրութիւնը պայմանաւորուած է բայերի ելակէտային համարուած ձեւի՝ անկատար ներկայի կազմութեան եւ լծորդութիւնների յարաբերակցութեամբ, այսինքն՝ ըստ այնմ, թէ որ խոնարհման է պատկանում տուեալ բայը (Ա, Ն, Ի, Ու) եւ ինչ կազմութիւն ունի (պարզ թէ ածանցաւոր):

10 Գ. Խաչատրեանը ցոյական եզրույթի համարանութեամբ առաջարկում է այս հիմքը կոչել *իմիական* (տե՛ս մշ. աշխ., 183):

Ստորեւ բերուող հիմքակազմական աղիւսակը ներկայացնում է յարացոյցի համադրական կազմութիւն ունեցող անդամների կառուցուածքում հիմքերի բաշխումը ըստ բայերի կազմութեան եւ ըստ լծորդութիւնների:

Աղիւսակ 1

Հիմքեր	Խ ո ն ր հ ու մ ն ե ր (Լ ծ ո ռ դ ու թ իւ ն ն ե ր)							
	Ա		Ե		Ի		Ու	
Ներկայի հիմք	Պարզ աղ-ամ	Ածանցաւոր ¹ հեռ+ամ- ամ մօտ+եմ- ամ	Պարզ ² սիր-եմ	Ածանցաւոր ել+ամ- եմ	Պարզ ³ բազմ- իմ	Ածանցաւոր անկ+ան- իմ երկ+նչ-իմ փախ+չ-իմ	Պարզ թող-ում	Ածանցաւոր ⁴ ջեռ+ն-ում զարթ+ն- ում
կատարելի հիմք	Յոյական աղ+աց-	Յոյական հեռ+աց- մօտ+եց-	Յոյական սիր+եաց/ եց-	Արմատական ել-	Յոյական բազմ+ եաց/ եց-	Արմատական անկ- Իական երկ+ի- փախ+ի-	Արմատական թող-	Արմատական ջեռ- Իական զարթ+ի

Աղիւսակում տրուած ծանօթագրութիւնների համարներն արտացոլում են հետեւեալ առանձնայատկութիւնները կամ շեղումները ընդհանուր օրինաչափութիւններից:

1. «Ա» խոնարհման պատկանող բառնալ եւ դառնալ բայերի անցեալ կատարեալը կազմուում է բարձ, դարձ, իսկ բանալ եւ թանալ բայերինը՝ բաց, քաց հիմքերով:
2. «Ե» խոնարհման պատկանող հինգ պարզ բայեր՝ ասել, գիտել, կարել, մարթել, մերկել, անցեալ կատարեալը կազմում են էաց-ի փոխարէն -աց բաղադրիչով՝ ասաց, գիտաց, կարաց, մարթաց, մերկաց¹¹:

11 Վ. Առաքելեանն այս շեղումը քացատրում է նրանով, որ այդ բայերը հաւանաբար սկզբնապէս եղել են Ա խոնարհման, եւ այդ պատճառով է, որ անցեալ կատարելի հիմքից կազմուած ձեւերում վերականգնում են իրենց խոնարհիչ ա ձայնաւորը (ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Վ., նշ. աշխ., 126, § 140):

«Ե» խոնարհման ածել, բերել, հանել, հեղուսել պարզ բայերը կատարեալում ունեն արմատական հիմք՝ ած, բեր, հան, հեղոյս:

«Ե» խոնարհման համբերել պարզ բայը ունի ցոյական եւ արմատական զուգաձեւութիւն՝ համբեր//համբերեաց:

3. «Խ» խոնարհման պատկանող նստել (նստիմ) բայի կատարեալի հիմքը ունի արմատական կազմութիւն՝ նիստ (նստ):
4. «Ու» խոնարհման պատկանող վեց բայեր՝ ընկեցուց, ընթեցուց, զգեցուց, լնուց, խնուց, յեցուց, կատարեալում ունեն ցոյական հիմք՝ ընկեաց (ընկեց), ընթեց, զգեաց (զգեց), լից (լց), խից (ից), յեց:

Եթէ ներկայի եւ կատարեալի հիմքերի կառուցուածքը կախուած է, ինչպէս ասուեց, լծորդութիւններից եւ բայի կազմութիւնից, ապա այդ հիմքերը իրենց հերթին պայմանաւորում են եղանակաժամանակային ձեւերի, ինչպէս նաեւ դերբայների կազմութիւնը:

Ներկայի հիմքից կազմւում են սահմանական եղանակի ներկան, անցեալ անկատարը, առաջին ապառնին, արգելական հրամայականը, անորոշ եւ ապառնի դերբայները, ինչպէս նաեւ որոշ բայերի անցեալ եւ ենթակայական դերբայները: Կատարեալի հիմքից կազմւում են անցեալ կատարեալը, երկրորդ ապառնին, բուն հրամայականը, յորդորական հրամայականը, մի շարք բայերի անցեալ եւ ենթակայական դերբայները¹²:

Համար 2 աղիւսակը արտացոլում է այն ընդհանուր սխեման, որով ըստ ներկայի եւ կատարեալի հիմքերի բաշխում են դիմաւոր (եղանակաժամանակային) եւ անդէմ (դերբայական) ձեւերը:

Աղիւսակ 2

	Ներկայի հիմք	Կատարեալի հիմք
Գիմատոր ձեւեր	Ներկայ Անցեալ անկատար Առաջին ապառնի Արգելական հրամայական	Անցեալ կատարեալ Երկրորդ ապառնի Բուն հրամայական Երկրորդական հրամայական

12 ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Մ., Դասական հայերէնի նկարագրական քերականութիւն, Ժնև 1996, 51:

Անդամ (դերձակ)	Անորոշ դերբայ Ապառնի դերբայ (Անցեալ եւ ենթակայական դերբայների մի մասը)	Անցեալ դերբայ Ենթակայական դերբայ
-------------------	---	-------------------------------------

Այսպէս, գրաբարի համադրական խոնարհման յարացոյցի անդամների կառուցուածքը պայմանաւորուած է մի կողմից՝ բայահիմքերի կազմութեամբ, միւս կողմից՝ դիմային վերջաւորութիւնների լծորդ ձայնաւորներով: Ընդ սմին, թէ՛ բայահիմքերը, թէ՛ դիմային վերջաւորութիւնները դիրքային պայմանաւորուածութիւն ունեն: Այլ կերպ ասած՝ որոշակի հիմքերից կազմուած են որոշակի եղանակաժամանակային ձեւեր եւ վերջաւորութիւնների որոշակի խմբեր կազմում են որոշակի լծորդութեան այս կամ այն ժամանակաձեւը:

Վերլուծական յարացոյցի անդամների կառուցուածքում ներկայի եւ կատարեալի բայահիմքերը հանդէս են գալիս դերբայների մէջ՝ դերբայական վերջաւորութիւններից առաջ: Ներկայի կամ կատարեալի հիմքերով ձեւաւորուած դերբայներն իրենք, ինչպէս նշուեց, դառնում են բաղադրեալ կազմութիւնների իւրատեսակ վերլուծական բայահիմքեր, որոնք զուգորդուած են եւ լինիմ օժանդակ բայերի հետ՝ ստեղծելով վերլուծական եղանակաժամանակային ձեւերը:

Բաղադրեալ կամ վերլուծական ժամանակաձեւերը, ինչպէս նշուել է, կազմում են դերբայների եւ օժանդակ բայերի յարադրութեամբ: Բաղադրեալ ժամանակաձեւերի կազմութեանը մասնակցում են անցեալ (գրեալ) եւ ապառնի (գրելոց) դերբայները, իսկ օժանդակ բայերից՝ եմ եւ լինիմ բայերը: Քանակապէս աւելի շատ են եմ բայով կազմուած ժամանակաձեւերը, որոնցում հանդէս են գալիս նշուած երկու դերբայները: Լինիմ բայով վերլուծական ժամանակներ են կազմում միայն անցեալ դերբայի յարադրութեամբ¹³:

Բաղադրեալ ժամանակաձեւերի քանակը պայմանաւորուած է եւ եւ լինիմ օժանդակ բայերի յարացոյցով, որոնք ունեն երեք

13 Հմտ. ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Երեւան 1958, 227 եւ յաջ. ՇԱՐԱԲԻԱՆԵԱՆ, Պ. Ն., Գրաբարի դասըմթաց, Երեւան 1974, 214 եւ յաջ., ԽԱԶԱՍՐԵԱՆ, Լ., ԹՈՍՈՒՆԵԱՆ, Գ., Գրաբարի դասագիրք, Երեւան 2004, 227 եւ հաջ.:

րել թոյլ դրսեւորուած կերպային տարբերութիւն՝ եմով ձեւերը արտայայտում են անորոշութիւն (indefinite), իսկ լիցիմով ձեւերը՝ տեւականութիւն (durative): Ձեւաբանական տեսակէտից աւելի զգալի են եղանակաժամանակային նրբերանգային տարբերութիւնները, որոնց հիման վրայ լիցիմ եւ նրա անցեալի տարահիմք եղէ օժանդակ բայերով կազմուած ձեւերը կարելի է առանձնացնել որպէս երկրորդական բաղադրեալ ժամանակներ¹⁴ (տե՛ս Աղիւսակ չարամ 4):

Աղիւսակ 4

Ե Ղ Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի Ր				
Ժ ա մ ա ն ա կ ն ե Ր	Սահմանակաւ		Ստորադասակաւ	Հրամայակաւ
	Պարզ (համադրակաւ)	Ներկայ սիրեմ	Առաջին ապառնի սիրեցեմ	Ներկայ սիրեա՛
		Անցեալ անկատար սիրէի	Երկրորդ ապառնի սիրեցից	(Արգելական) մի՛ սիրեր
Ժ ա մ ա ն ա կ ն ե Ր	Բաղադրեալ (վերլուծակաւ)	Անցեալ կատարեալ սիրեցի		Ապառնի սիրեսցի՛ր
		Վաղակատար-յարակատար ներկայ սիրեալ եմ Վաղակատար-յարակատար անցեալ սիրեալ էի Ապառնի ¹⁵ սիրելոց եմ Անցեալ ապառնի սիրելոց էի	Վաղակատար-յարակատար ապառնի Սիրեալ իցեմ Ապառնի սիրելոց իցեմ	

14 Գ. Խաչատրեանն այդ ժամանակածեւերը կոչում է «կրկնաբաղադրեալ» (տե՛ս նշ. աշխ., 200):

15 Այս՝ ապառնի եւ անցեալի ապառնի ժամանակները Գ. Խաչատրեանն անուանում է «ապակատար» եւ «անցեալ ապակատար» ժամանակներ, ընդունում է նաեւ ապակատար ապառնի ժամանակ: Յարացոյցում եզրոյթային միասնականութիւնը ապահովելու մպատակով մենք մպատակաբար համարեցինք պահպանել «ապառնի» աւանդական անուանումը (հմտ. առաջին եւ երկրորդ ապառնիներ) այդ ժամանակի բոլոր դրսեւորումների համար:

Ներկայ սիրեալ լինիմ	Անցեալ անկատար սիրեալ լինելի	Անցեալ կատարյալ սիրեալ եղէ	Ապառնի սիրեալ լինիցիմ	Անցեալ ապառնի սիրեալ լիցիմ	Ապառնի սիրեալ եղեց

Այսպիսով, դասական շրջանի գրաբարում բայական բառոյթը ներկայանում է յարացուցային անդամների իւրայատուկ կառուցուածքով, որ արտայայտում է բառակազմական եւ ձեւակազմական ցուցիչների որոշակի բաշխումով, եւ ձեւային հակադրութիւնների դրսեւորումներով: Նկատելի է սակայն, որ բայական յարացոյցի ոչ բոլոր կառուցուածքային տարրերն են պահպանել իրենց նախկին իմաստագործառական որոշակիութիւնը եւ հանդէս են գալիս որպէս բայական բառոյթի ձեւակազմական առանձնատկութիւններ, որոնք այլեւս նախկին իմաստագործառական բեռնուածութիւնը չունեն:

Որպէս ընդհանուր եզրակացութիւն կարող ենք ասել, որ դասական գրաբարի շրջանում բայական յարացոյցի անդամների կառուածքային տարրերից որոշակի քերականական իմաստ եւ գործառութիւն ունեն հիմնականում դիմաթուային վերջաւորութիւնները համադրական կառուցուածքի բայաձեւերում, ինչպէս նաեւ եւմ եւ լինիմ օժանդակ բայերը վերլուծական կառուցուածքի բայաձեւերում: Միաժամանակ բայական յարացոյցի անդամները հանդէս են բերում եղանակաժամանակային ձեւերի կառուցուածքային տարրերի՝ բառակազմական եւ ձեւակազմական իւրայատուկ դրսեւորումներ (այդ թւում՝ լծորդութիւնները, ներկայի եւ կատարեալի հիմքակազմիչ ածանցները կամ դրանց բացակայութիւնը), որոնք, ըստ հետազոտողների, նախադրային շրջանում ծառայել են կերպի եւ սեռի արտայայտմանը, դասական ժամանակաշրջանում չեն պահպանել իրենց քերականական իմաստները, այլ հանդէս են գալիս որպէս ներկայի եւ կատարեալի հիմքերի ձեւական ցուցիչներ:

ԼԻԱՆԱ ՅՈՒՍԷՓԵԱՆ

Summary**MORPHOLOGICAL AND WORD-FORMING STRUCTURE
OF OLD ARMENIAN VERBAL PARADIGM MEMBERS.****LIANA HOVSEPYAN**

Old Armenian verbal paradigm members have more complicated structure in comparison with the nominal ones with strict opposition of stems and inflexional endings or inner inflexion (resp. direct and oblique cases). During the historical development of Old Armenian in the pre-literary period some structural elements of the verbal paradigm (in particular the voice infixes or the thematic vowels in personal endings) had lost their meanings and are preserved only as formalized markers of the present and the perfect stems.